

הרב ישראל יהודה יאקאב
אשדוד

אותיות גא"ם וכ"י היווניות

נביא בזה רשימת האלפבית היווני העתיק, לפי סדר האותיות (משמאל לימין), הגדולות והקטנות, כדי שיובהרו הדברים במשך המאמר. (האותיות הם ע"פ אנצ' העברית ערך יוונית, לשון).

Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω
α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ	ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω
																	ς						

00000

מצאנו בדברי חז"ל פעמים שונות, שמגדירין צורות מסוימות ע"י נקיטה בשם אותיות יווניות. המפורסמות שבהן הן גא"ם, וכ"י, המובאות פעמים מספר. במאמר שלפנינו ננסה לעמוד ולהבין לאיזה צורות התכוונו חז"ל.

[ואגב נציין, דבמשניות [יכין ובוועז] עם פירושים, מובא על הגליון "ליקוטים" ממפרשי המשנה. ובמתני' מידות (פ"ג מ"א) מביאין בשם ספר ב"ד הטעם מדוע נקטו חז"ל דוקא אותיות יווניות, ולא הביאו מגופן שלנו — שהרבה פעמים יש צורה מגבילה (וכגון גמ"א דלקמן — שדומה לד' הפוכה). ומבאר דמחמת קדושת האותיות לא רצו לקחתם לשמש כצורה. אמנם ראה בתפא"י (כלים פכ"ח מ"ז), המפרש בפשיטות דד' יש לה עקב ואינה דומה לגא"ם, משמע שאין קפידה בדבר, רק בדרך מקרה האותיות היווניות מתאימות יותר לצורה שהתכוונו חז"ל].

ונתחיל בצורת "גאם". בגמ' (עירובין נה.) "היתה עשויה כמין קשת או כמין גאם — רואין אותה כאילו היא מלאה בתים וחצירות". ופירש"י ז"ל "כמין גאם — גימל יווני, עשוי כמין כף כפופה שלנו".

ובפשטות נראה, דפירוש זה — דגאם הינו ככף כפופה, נובע מדברי הגמ' "כמין קשת או כמין גאם", משמע שצורת הגאם דומה לצורת הקשת. אמנם זה אינו, ומכמה פנים. א' דא"כ היינו ממש קשת, ומה הוסיפו לנו בציור כמין גאם.

ב' — דמוכח ממקומות שונים בש"ס, דגאם היינו קו האורך וקו הרוחב הנפגשים, ולא ככף כפופה. ונפרט אחדים מהם. וכגון פסחים (ח:) "שורה אחת כמין גאם", ופירש"י

מוריה, שנה עשרים ושלש, גליון א—ב (רסה—רסו), כסלו תש"ט

"גאם — היא גימ"ל יוונית, ועשויה כמין כף שלנו פתוחה, שורה אחת כמין גאם היינו שורה בזקיפה ושורה עליונה בשכיבה". וכן בב"מ (כח.) "מידת גמיר", ופירש"י "גמיר — גאם יוונית, עשויה כמין ך' שלנו, להכי קרי אורך ורוחב יחד גמיר". או זבחים (נג:) דזריקת הדם על קרנות המזבח "כמין גמא" ופירש"י "כמין גמא — זורק נגד הפינה מן הכלי והדם מתפשט לשתי רוחות הפינה והרי הוא כמין גאם אות יוונית עשויה ככף פשוטה".

ג' — דידוע דהאות גא"ם — גמ"א היוונית, היא האות השלישית באלפבית היווני (ראה שקלים פ"ג מ"ב, [וי"ג שם גמל"א, והיינו הך]). וצורתה מבוארת כנ"ל I. והוא ממש כמפורש בסוגיות הנ"ל, וכעין כף פשוטה.

וע"כ צ"ל דט"ס נפל ברש"י עירובין הנ"ל, וצריך לגרוס "כף הפוכה" במקום "כף כפופה" [והלשון ברע"ב שנביא בעז"ה בהמשך] והיינו כף פשוטה הפוכה מימין לשמאל, ומעיי"ז העירו בגליון ש"ס וילנא. וברש"ש תיקן להגיה "כף פשוטה", והיינו הך.

* * *

עוד נביא, דמתני' (מידות פ"ג מ"א) מובא צורת היסוד "כמין גמא". [ועיי"ש במפרשים (תוי"ט, ובמפרשים על הגליון) שיטות שונות באיזה זווית מציבין את הצורה הנזכרת (וכן העירו בזה בכלים פי"ד מ"ח עיי"ש)].

הרע"ב מפרש מהו גמ"א — "גימל יוונית שהוא כמין נו"ן הפוכה שלנו". וכן פירש במתני' כלים פי"ד מ"ח. ולכאורה צ"ע דצורת גא"ם הנז"ל אינה דומה כלל לאות נו"ן הפוכה. ובפרט שבדברי הרע"ב עצמו מפורש בכמה מקומות דצורת גא"ם היא קו אורך וקו רוחב הנפגשים, [ראה מתני' כלים פכ"ח מ"ז].

ובאמת התוי"ט הרגיש בזה, וכתב דכוונת הרע"ב לכתב משיט"א שהאות נו"ן צורתה כך — ✓, ואז וכשנהפכה דומה ממש לגא"ם הנזכר.

אמנם קצ"ע לפרש כן בכוונת הרע"ב, שהרי כתב משיט"א היה נהוג בעיקר בין האשכנזים, ואילו בין הספרדים מצוי יותר כתב "חצי קולמוס", או כעין "כתב רש"י" שלנו, אשר בו אין צורת נו"ן דומה לגא"ם. ואולי כוונת הרע"ב לצורת נו"ן המצויה בכתבי יד, שגגו העליון צר מאוד, ואילו בסיסו התחתון רחב, [כעין צורה זו — J], הדומה קצת לגאם כשנהפכה.

[אמנם מ"מ עצ"ע, מדוע לא נקט צורות קרובות יותר, כגון ד, ר, או כף פשוטה, וכפי שמוזכר בשאר ראשונים, וצ"ע].

* * *

עוד מצאנו במתני' כלים (פי"ד מ"ח) "מפתח של ארכובה שנשבר מתוך ארכובתו טהור ... ושל גם שנשבר מתוך גומו טהור". והנה בפיהמ"ש להרמב"ם כתב הרמב"ם "ושל גם תהיה צורתה על צורת גימל, ורוב מפתחות המנעולים צורתם כן". וכן הביא המלאכ"ש בשמו, ונוסף שם צורת ג' ככדפוס.

והנה ע"כ צ"ל שנפלה כאן איזה אי הבנה, שוודאי צורת גא"ם אינה כמין ג' כלל, וכנז"ל. וכן דעת הרמב"ם עצמו בכמה מקומות, וכגון במס' כלים פכ"ז מ"ח שמצויר כצורת גאם הנזכרת I. וכן בהלכ' סוכה (פ"ד ה"ב) מוכח שהם ב' דפנות הסמוכים זל"ז [וכן העירו ברמב"ם דפוס פרנקל (פי"א מכלים הי"ח, במקורות וציורים)].

וע"כ נראה דצריך לתקן, שכנראה היה כתוב ברמב"ם "צורת ג' יוונית", [אשר אות גאם היוונית באמת הגייתה כג' שלנו], ונשמט בדפוס, וציור הג' במלאכ"ש נוסף ע"י המדפיסים.

מוריה, שנה עשרים ושלש, גליון א—ב (רסה—רסו), כסלו תש"ס

ויותר נראה לבאר, ד"צורת גימל" שכתב הרמב"ם לא קאי על האות "גאם", כי אם על צורת המפתח כולו, ואילו המשנה שנקטה "של גאם" כוונתה על החלק שנכנס לחור המנעול [שבזה הוא שונה מ"מפתח של ארכובה"] — אשר לחלק זה בלבד יש צורת גאם. והיינו דצורת המפתח היתה כעין צורה זו: , שהוא כג' הפוכה, ואשר צידו השמאלי (החלק שנכנס לדלת) דומה קצת לגאם הנ"ל מסובב על צידו. [וכן נראה קצת מתוי"ט שהביא בשי' הרמב"ם ציורים שונים מאשר שישנם ברמב"ם שלפננו, (ואף ציורים שהביא אינם ברורים)].

* * *

ועתה נעבור לאות כ"י המוזכרת במתני' (כלים פ"כ מ"ו) "מחצלת שעשה לה קנים לארכה טהורה וחכ"א עד שיעשה כמין כ"י". וכן מובא בגמ' (מנחות עה.) "כיצד מושחן (את המנחות)? כמין כי, והשאר נאכל וכו'. מאי כמין כי? אמר רב כהנא: כמין כי יוני". וכן מתואר בגמ' (כריתות ה:) "ת"ר: מושחין את המלכים כמין נזר, ואת הכהנים כמין כי. אמר רב מנשיה: כמין כי יוני. תני חדא: בתחלה מציק שמן על ראשו ואחר כך נותן לו שמן בין ריסי עיניו, ותני אחריתי: בתחלה נותן לו שמן בין ריסי עיניו ואחר כך מציק לו שמן על ראשו! תנאי היא...". וגמ' זו ממש איתא גם בהוריות (יב.) ושם גרס "מאי כמין כי? אמר רב מנשיא בר גדא: כמין כף יוני".

והנה, בדברי הראשונים מצאנו פירושים שונים, והגדרות שונות בתיאור אות זה, והוא ממש פלא כיצד יתכנו דעות כה רבות בתיאור אות א'. בהמשך הדברים ננסה להעלות השערה, דכל השיטות נתכוונו לדבר א'. ובריש נעתיק את כל דברי הראשונים.

ברמב"ם שלפנינו (פ"א מכלי המקדש מובא לציור כ"י האות היוונית הכ"ב — X. [אשר שמה באמת "כי"]. וכן ברש"י שלפנינו (דפוס וילנא) במס' כריתות הנ"ל [ובמס' הוריות יש ברש"י כמין צורה כזו] והעירו על הגליון, שזה טעות והעיקר כציור הנ"ל].

וכן כתב בפירוש במוסף הערוך ערך כי, "אות יוונית שנים ועשרים בסדר האותיות, וצורתה שני קוים באלכסון בוקעים אחד לאחד בתווך". ובעקבותיו דרך התפארת ישראל (זבחים פ"י אות לז', וכלים הנז"ל) שכן הוא העיקר, וסותר את שאר הפירושים (שנביא לקמן), וכן העיר בראשון לציון על הרע"ב מנחות דלקמן.

והנה קשה מאד לפרש כן בכוונת הגמ', דהרי מן התיאור שנותנת הגמ' כיצד היתה משיחת הכהן, כמין "כי" הרי עולה שאין שום דמיון לצורה הנ"ל. דאי נפרש הכוונה לחיבור השמן שעל ראשו להשמן שעל ריסי עיניו, הרי יצא לנו כעין משולש Δ (וכשיטת הערוך דלקמן) או עכ"פ כחצי עיגול, אבל וודאי לא כצורת X. [ואפי' נפרש כוונת הגמ' כרבינו גרשום דלקמן, נמי יצא לנו כעין חצי עיגול].

זאת ועוד, אי כוונת הגמ' היתה לאות הכ"ב ששמה "כי", לא היתה הגמ' מסבירה "מאי כי, כף [או כי] יוונית", כשם שלא בארו בשום מקום "מאי גאם". וע"כ דהאותיות היווניות היו ידועות בזמן ההיא. ולמי שאינו יודע אותם, מה יואיל לו התיאור "כף [או כי] יוונית". ומוכח בפשטות ד"כי" אינו שם של אות, אלא רק כינוי לאות ותיאור האות היא "כף יוונית". [כנראה מורכב מראשי תיבות — וכן מצאתי אח"כ בשפתי חכמים (שמות כט לו), שהעיר שהוא ע"פ ר"ת]. וכן מפורש ברש"י (מנחות עד:) "שבלשונינו קורין לכף שלהן כי", משמע בהדיא שזה אינו שמו היווני, אלא זה כינוי בלשוננו.

וכן יש להוסיף ולהעיר למשנה (דמאי פ"ז מ"ח) המבואר במי שקבע מעשרותיו ואין ידוע היכן (עיי"ש) ש"נוטל שתי שורות לוכסן". שהוא ממש כצורה זו — X. ולא הזכירו "כמין כי".

מוריה, שנה עשרים ושלש, גליון א—ב (רסה—רסו), כסלו תש"ס

ובאמת בהרמב"ם דפוס פרנקל מובא ציור ה"כ" כמין כף כפופה הפוכה (מימין לשמאל). ובילקוט שינויי נוסחאות מובא מכת"י כעין חצי אליפסה כזה — C. ומביאין שם, דאף בשאר הראשונים לא מצאנו כלל צורת X. ובאמת בכת"י הערוך יש צורות C או $\cap$ באופנים שונים. ומע"ז אף מובא בשאר הראשונים. ואף ברש"י כריתות הנ"ל הופיע בכת"י ובדפו"י מעין צורה כזו — $\cap$. ומדפיסי וילנא הם ש"תקנו" בדברי רש"י ע"פ דברי מוסף הערוך הנ"ל, ולא שתו את ליבם שאינו מתאים כלל עם פירש"י. [וכן עשו ג"כ בפירוש הר"ש על מתני' כלים הנ"ל, ש"תקנו" על הגליון]. וכנראה טעותו של הר"ב בעל מוסף הערוך נובעת ששם אות X בלשון יוון הוא אכן "כ", ואף צורת הגייתו דומה לכף שלנו, ע"כ החליט שזהו הפירוש המתאים ל"כף יוונית".

* * *

ועתה נבוא לצורות המובאות ב"אמת" בדברי הראשונים, וננסה להבין ע"פ דבריהם לאיזה אות יוונית כוונתם.

הברטנורה (מנחות פ"ו מ"ג) מפרש "כמין כי יוונית" — שהיא כמין ט' שלנו, כהפרשת גודל [של שמאל] מן האצבע.

וכשיטה זו מצאנו בעוד ראשונים, וכגון רש"י (כת"י מנחות עד:; ומובא בתוס' שם עה.) שצייר כמין טי"ת. וכן דעת רבינו גרשום (מנחות והוריות) המצייר כמין ט', ומפרש הכוונה במשיחת הכהן, שיצק השמן על ראשו עד לערפו, וחיבר זאת עד ריסי עיניו, נמצא כמין ט' (היינו כעין ט' הפוך, חצי עיגול העליון — היקף גולגולת הכהן).

התוס' יו"ט (מנחות, וכלים) מבאר שהכוונה לאות היוונית העשרים (איפסילון) שבאותיות הקטנות צורתה כזה — ט. ויש להעיר — דאף דמדברי הר"ג משמע קצת כעין צורה הנ"ל, הרי ברע"ב מוכח בהדיא שאין כוונתו לאות זו, שהרי הוסיף "כהפרשת גודל מן האצבע", ובכה"ג אין יוצא כצורת אות יוונית הנ"ל. וראה להלן.

[ויש לציין, בדפוס וילנא על הרע"ב הנ"ל מובא בסוגריים כמין כ' הפוכה C]. ובדפוסים החדשים ראיתי מביאין אות C הלטינית. וכנראה שטעו וחשבו שכ' יוונית היינו אות השלישית הלטינית C (סי, או צה), שהגייתו קרובה לשל כ' (מגביל קצת לכי היוונית הנ"ל X), וזה מתאים עם דברי הרע"ב בכלים דלקמן. וע"כ גם הוסיפו בסוגריים "כהפרשת גודל [של שמאל] מן האצבע", שאז יוצא מעין צורת C הנ"ל (כשהאצבע כפופה) — כדי לחזק השערתם. אמנם השערה זו מוטעית, הן דאות זאת היא לטינית (רומית) ולא יוונית, ואילו בגמ' ובראשונים מפורש בהדיא דהאות יוונית. ב' דהרי הרע"ב כתב בהדיא כעין ט', ואילו לאות הנ"ל אין שום דמיון לאות ט', ופשוט).

אבל במס' כלים כתב הברטנורה "כמין כי יונית שהיא כ' הפוכה שלנו". התוס' יו"ט מגיה ומעיר שאין הכוונה לכף פשוטה, אלא לכף כפופה (וכן מוכח מהמשך דברי הרע"ב שכתב "שימשוך הקנים מג' צדדים"). ומבאר התויו"ט דכנראה הכוונה לאות הט"ז היוונית (פי) שצורתה — Π והוא כעין כף הפוכה [דהרי אין שום אות הדומה לכף כפופה].

אמנם מקשה על פירוש זה, דא"כ מדוע נקט כמין "כף הפוכה", הו"ל לומר כמין "חית שלנו". ונדחק לתרץ שאולי היה נהוג בזמן הרע"ב לכתוב כעין כתב אשורית 𐤌 , ואז אין ח' דומה לאות היוונית. [והוא דוחק גדול, מה גם שלא ידוע כת"י שהיה מצוי לכתוב ח' בצורה זו]. וכן מעיר שדברי הרע"ב במנחות וכלים סותרין אהרדי.

פירושים נוספים מצאנו בדברי הראשונים, ונעתיק דברי התוס' (מנחות שם) וז"ל: "צייר בקונט' כמין טי"ת, ובפירושי חומש פי' גימל, ויש מפרשים כמין נון או כמין כ', ובערוך

מוריה, שנה עשרים ושלש, גליון א—ב (רסה—רסו), כסלו תש"ס

פירש דתניא בכריתות 'המלכים מושחין כמין נזר והכהנים כמין כי יוונית פירוש יצק שמן על ראש [אהרן] ויורד אילך ואילך כמין שני מרגליות וזהו צורתו". [בדפוסים שלפנינו אין שום צורה בתוס', אבל בתפא"י הביא שהכוונה לצורה זו Λ [שהיא האות היוונית הי"א (למבדה)].

ויש להעיר שברש"י שבחומש אשר לפנינו [התפא"י מציין לפ' תצוה (שמות כט ב')] כתב "שהיא עשויה כנו"ן שלנו". ואולי כוונת התוס' לרש"י במקו"א, ולא ידענו מקומו. אמנם אות יוונית כמין נון לא מצאנו. וכמין ג' אולי הכוונה לאות הי"א (למבדה) הנ"ל שבאותיות הקטנות צורתה כך — Λ .

ומה שכתבו התוס' כמין כ', לא ידענו אי הכוונה כמין כף כפופה [ולא מצאנו כזה אות יוונית, אם לא שנפרש כתוי"ט הנ"ל]. או הכוונה לכף פשוטה. ומצאנו שיטות שונות בראשונים וכגון הר"ש [בשם גאון והערות] והרא"ש במס' כלים, וכן העתיק המלאכ"ש שם שהכוונה כעין כף פשוטה (בציורים השונים מובא הפוך לכל הכיוונים, אמנם המשמעות אחד, וכפי שפירש הרא"ש, שמקיף מב' צדדים — לאורך ולרוחב. אות יוונית הדומה לצורה זו היא גמ"א הנז"ל — Γ .

וכמו"כ מצאנו שיטת ר"ח (עירובין פה.) המפרש "כחצובה — דעבדין כמין כף יווני", וכן מובא בערוך ערך חצב. והנה צורת חצובה הלא היא כזו — Δ וא"כ לכאורה הכוונה לאות הרביעית היוונית (דלתא) Δ .

וכן מצאנו שיטת הגר"א (כלים) שפירש כי כמין חצי עיגול. ואולי כוונתו לאות הנ"ל בתוי"ט לאות ט', וצ"ע.

והנה לכאורה הוא דבר פלא, שנמצא כ"כ הרבה שיטות שונות ומשונות זמ"ז, בפירוש אות יוונית שבחז"ל? וכן, אי נפרש שיטות הנ"ל כפשוטם, יעמוד לפנינו קו' התפארת ישראל (זבחים), מדוע קראו חז"ל לאות זו "כ"י? ואף אי נחליט שהוא ר"ת "כף יוונית" הלא לרוב סברות האמורות אין האות דומה לכף אלא, לח', ט', נ', ג', או סתם צורות של משולשים.

* * *

ונראה להעלות השערה, אשר על ידה יהיה אפשר לתרץ כל השיטות הנ"ל כולם כאחד. והיינו דצורת כי היא באמת אות גאם הנ"ל Γ . ובכך יובן היטב מדוע כינו אותה בלשוננו — כי — "כף יוונית", שהרי היא באמת דומה לאות כף פשוטה שלנו, כשהיא הפוכה מימין לשמאל, כדרך קריאת יוונית.

וזה עולה בקנה אחד, עם שיטת הר"ש והרא"ש הנ"ל, שפירשו ממש כצורה זה, ופשוט. ואף בדברי הרע"ב בכלים, שכתב "כף הפוכה" יש לפרש שכוונתו לאות זו — וא"צ לשום הגהה בדבריו. ומה שכתב שמקיף מג' רוחות. כוונתו להדגיש, שלא נימא כצורת גא"ם הרגילה, שהיא מקיפה רק מב' רוחות, אלא הכוונה לצורה האמורה כשהיא מוטה על צידה — ∇ כזה שהוא באמת מקיף מג' רוחות.

ובזה נרויח גם את קו' התפא"י על שיטת הרע"ב. דהרי במתני' מבואר שאם ארג בתוך מחצלת, קנים בצורת גם, הר"ז אינו מקבל טומאה, כיון שהקנים מפריעים לשכיבה. והקשה התפא"י, דלפי שיטת הרע"ב (כפי שהובן עד עתה) שצורת גאם הוא כמין כ' או ח', המקיף את המחצלת מג' רוחות, הלא אין הקנים מפריעים לשכיבה, דהאדם יכול לשכב בתוך ברווח האמצעי, עיי"ש. ברם לפי דברינו שהכוונה לצורה זו — ∇ , מובן שפיר שהקנים נמצאים גם באמצע המחצלת (ולא רק מקיפין מסביב) ומפריעין לשכיבה.

מוריה, שנה עשרים ושלש, גליון א—ב (רסה—רסו), כסלו תש"ס

וצורה זו מתאמת מאוד לתיאור הגמ' במשיחת הכהן. שהרי שיוצר שמן על הראש, ומחברו בין ריסי עיניו אכן יצא ציור כזה Δ .
וכן יש לפרש היטב בשיטת הערוך הנ"ל המובא בתוס', שבאמת אין כוונתו לאות הי"א — Δ , כמובא בתפא"י, שזה הוא משולש עם זוית חדה [ואינו מקיף כ"כ מג' רוחות], אלא הכוונה לאות גא"ם הנ"ל שהוא מוטה קצת Δ — שבו המשולש בזוית ישרה (90°).
וכן אפשר לפרש בזה את שיטת הר"ח האמור — שהוא כל"ן חצובה. שאין הכוונה למשולש מלא וכנז"ל. לאות גא"ם הנ"ל המוטה — אשר צורתו מחזקת את כל רגלי החצובה, ופשוט.

ועתה נבוא לשיטות המבארין כאות ט', נמי י"ל דאין הכוונה לאות ט' בכתיבה תמה, שיש לה שוליים. אלא הכוונה לאות ט' היתה רגילה בכת"י בתקופה ההיא [הכוונה לכת"י האשכנזים, אצל הספרדים הוא דומה לפעמים לט' באות רש"י שלנו] לקחתי לפני צילום כת"י באקראי — פסקי ר' יחיאל מפאריש דפוס מכון י-ם], שבו היה הט' ללא שוליים. והוא דומה מעין צורת אות V הלטינית, שהוא ממש צורת גא"ם הנ"ל שהוא הפוכה.
ויש לשער שבכת"י היה הצורה כאות ט' הנ"ל, והמעתיקים בדפוס העתיקו לאות ט' שבדפוס שהוא עם שוליים, ולא הבחינו ששיבשו את כוונת הדברים. וראיה ברורה להשערה זו, מלשון הרע"ב הנ"ל "כמין כי יוונית — שהיא כמין ט' שלנו, כהפרשת גודל מן האצבע". והצורה הנובעת ע"י הרחקת הגודל מן האצבע (כשהאצבע פשוטה) היא אכן כעין צורת V, ולא כהט' שבדפוס.

וכן צורת אות נון, שהוזכרה בדברי הראשונים, אפשר לפרשה ג"כ לצורה הנ"ל, ואין הכוונה לכתיבה תמה, שבו יש לנ' שלשה צדדים. ולא מיבעי למה שהבאנו לעיל בדברי הרע"ב, דכתב דצורת גא"ם דומה לנו"ן הפוכה, — וכב' הפירושים שם לאיזה סוג "נון", הרי גם כאן נפרש כן, דהכוונה לצורת גא"ם הנ"ל.

אלא דבנר"ד אפשר לפרש גם באופן נוסף, דהכוונה כנון שהיתה מצויה בכת"י (נטלת) לפני באקראי כת"י הנ"ל, וכן כת"י שבקובץ מוריה רמג-רמד) שדומה לצורה זו (או זו Δ), הנכתבת ע"י שני קוים, והדומה אף היא לצורת המשולש הנ"ל (ללא השוליים) כשהפוכה לצד אחר.

וכן פירש"י בחומש שכתב כמין ג' (שלא ידענו מקומו) יש לשער שאין הכוונה שאות כ"י היא כמין ג', אלא באמת הצורה הוא כגא"ם הנ"ל ומסובב (Δ) וכוונת רש"י שמשיחת הכהן גדול יצא כמין ג', שהרי השמן בין ריסי עיניו המחובר באמצע ראשו יצא צורה, הנ"ל, ובצירוף השמן שירד לערפו של כהן יצא כעין צורת ג'. [וזאת בהנחה שרש"י הנ"ל — שלא ידענו מקומו דיבר ממשחת הכהן גדול, אבל אי דיבר משאר משיחות, כגון מזבח, או מנחות, עצ"ע].
וכן הגר"א שפירש חצי עיגול, אפ"ל בפשטות דלאו דוקא עיגול, אלא כוונתו כהרע"ב המצריך מקיף מג' רוחות [ולאפוקי מפירוש הרא"ש המסתפק בב' רוחות] וכוונתו ג"כ לצורה זו Δ .

וכן שיטות הראשונים שהבאנו הצורות מכת"י שהוא כעין ח' גדולה (רש"י הוריות) או חצי אליפסה (הרמב"ם) נמי אפשר לפרש כאות גא"ם הנ"ל המוטה לצדדים שונים (והרי לא מצאנו שום אות יוונית הדומה לחצי אליפסה, כמובא ברמב"ם). וצורת העיגול, או ג' הזויות שבח' נעשו ע"י המעתיקים (דבלא"ה יקשה לנו הסתירה בין כת"י שבמקו"א הוא כעין ח' עגולה, ובמקו"א עם זויות, ברם לפי האמור, הצורה היתה כעין זה Δ , והמעתיקים שיפצו כל אחד כדרכו).

מוריה, שנה עשרים ושלש, גליון א—ב (רסה—רסו), כסלו תש"ס